

وقف در تعریف جامعه‌شناسی آن، نهادی قانونی و مالی است که خاستگاهی اسلامی دارد^۱ و نیز یکی از ارکان چهارگانه^۲ جامعه مدنی^۳ در چارچوب دولت‌های نوین است. در حقیقت یک اقدام وقفی از سه عنصر موضوعی تشکیل می‌شود، نخست بستر فرهنگی و ارزشی به عنوان انگیزه و چارچوب؛ دوم نیاز اجتماعی، سوم امکانات نسبی مالی که وقف را به مرحله عمل می‌رساند. از نگاه اسلامی، پروسه تحول و توسعه در جامعه شامل پرداخت‌های مالی ضروری مانند زکات، پرداخت‌های داوطلبانه مانند صدقه جاریه و وقف، و تعهد به انجام امر به معروف و نهی از منکر (در سه سطح احساس، گفتار و کردار)، ولی در جوامع و فرهنگ‌های غربی این تحول و تغییر توسط فعالیت گروه‌های فشار (advocacy groups) یا جمعیت‌های حمایت (Lobby) انجام می‌گیرد.

تاریخچه عملکرد وقف در تاریخ معاصر کویت نشان می‌دهد که دو نوع وقف در گذشته انجام گرفته، نخست اوقافی که توسط وقف‌نامه‌های ثبت‌شده نزد اداره ثبت در وزارت دادگستری، براساس قانون اوقاف سال ۱۹۵۱م، انجام گرفته. دوم اوقافی که عملاً حالت وقف را دارد ولی بدون نام وقف، مانند وصیت و ثلث میت که طبق مواد ۲۱۳-۲۸۷ قانون احوال شخصیه شماره ۵۱ سال ۱۹۸۴ ثبت شده، یا مؤسسات و نهادهایی که با «فرمان حکومتی» بنیان شده، مانند «مؤسسه کویت برای پیشرفت علمی (تأسیس شده به سال ۱۹۷۶م).

با اینکه این گونه مؤسسات که توسط فرمان حکومتی یا طبق وصیت و ثلث تأسیس یافته از نظر مالی حجم بزرگی دارند، ولی به علت کمبود اطلاعات و آمار رسمی درباره آنها، این مقاله فقط به بررسی اوقافی می‌پردازد که براساس وقف‌نامه‌های ثبت‌شده در سال‌های ۱۹۷۷-۲۰۰۵ در کویت وقف شده است.

اوقاف در کویت همزاد با این کشور نوپا می‌باشد و اولین وقف همانا وقف مسجد به عنوان هسته آغازین زایش هر جامعه اسلامی است.^۴ این گونه وقف‌ها بسیار ساده و کوچک و متناسب با وضع اقتصادی و اجتماعی کویت در دوره پیش از استخراج نفت بود. در آن دوره (قرن‌های ۱۸ و ۱۹ میلادی) اوقاف به وقف مسجد، احکام در ماه مبارک و عید و سقاخانه که نیاز جامعه آن روز بود، اختصاص داشت. با ورود به قرن بیستم، و به خصوص پس از استخراج نفت در سال ۱۹۴۶، وقف همزمان با دیگر بخش‌ها وارد مرحله تحول و توسعه شد به ویژه در زمینه واقفان، نوع موقوفات، اهداف وقف و ورود مدیریت دولتی در آن. در این مقاله کوشش می‌کنم این تحولات را در سه مقطع تاریخی گذشته، حال و آینده با استناد به اسناد و منابع آماری بررسی نمایم.

تجربیات نوین مدیریت و سازماندهی اوقاف در کویت

فراز و نشیب

یک تجربه نوین وقفی

نویسنده: بدر ناصر مطیری^۱

مترجم: صادق عبادی^۲

گذرگاه‌های تاریخی وقف در کویت

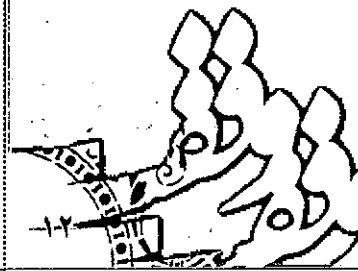
۱. بنیان‌گذاری مؤسسه «وقف جمعیت خیری عربی» ۱۳۳۱ق/۱۹۱۳م

در سال‌های ۱۹۱۰-۱۹۱۳ گونه‌ای از تحرک و فعالیت‌های اجتماعی میان مردم رخ داد. در سال ۱۹۱۰ تأسیس مرکز دینی و پزشکی توسط آمریکاییان جهت تبلیغات مسیحی، باعث شد فعالان جامعه نسبت به آن عکس‌العمل نشان دهند. همچنین عده‌ای از صیادان مروارید حرکت اعتراض‌آمیزی نسبت به سیاست مالیاتی دولت برپا داشتند. در سال ۱۹۱۱ اولین مدرسه آموزشی به سبک جدید به نام «مبارکیه» و با همت و یاری مالی مردم تأسیس یافت و برای آن چند رقبه وقفی اختصاص یافت. این مدرسه و اوقاف وابسته به آن تا سال ۱۹۳۶ ادامه یافت تا اینکه در این سال مدرسه و موقوفات آن به وزارت معارف کویت تحویل داده شد.^۸ این دوره را به نام «دوره خیریه آموزش و پرورش» می‌نامند. در سال ۱۹۱۲ به دنبال دو سال شکوفایی اقتصادی محلی، مردم کویت در وضع اقتصادی خوبی قرار گرفتند. در همان سال شیخ محمد رشید رضا سردبیر مجله مشهور المنار (مصر) و یکی از مصلحان مشهور جهان عرب، دیداری با طبقه روشنفکر و دینی کویت داشت، و به دنبال آن وقف جمعیت خیری عربی در سال ۱۹۱۳ تأسیس شد. تأسیس این نهاد، اولین جمعیت وقفی به سبک نوین و با اهداف اجتماعی، آموزشی و مدنی در راستای گسترش حرکت اصلاحی جامعه بود.^۹ وقف‌نامه این جمعیت نشان می‌دهد که در نهاد وقف از روش سنتی به روش مدیریت جدید تحولی رخ داد، نخست اینکه به جای یک واقف جمعی واقف بوده، دوم اینکه موقوف علیهم، یک جمعیت با اهداف نوین آموزشی، اجتماعی و پزشکی بود.

۲. تأسیس اداره کل اوقاف ۱۳۶۸ق / ۱۹۴۹م^{۱۰}

قبل از این دوره، اوقاف کویت توسط خود واقفان و متولیان براساس وقف‌نامه‌های تأییدشده توسط حاکمان شرع اداره می‌شد، و آن مرحله، «مدیریت مردمی وقف» نامیده شد.^{۱۱} با کشف نفت و صدور آن در سال ۱۹۴۶ جامعه کویت با تحولی اساسی در زمینه فعالیت عمرانی و افزایش شدید قیمت زمین و ساختمان رویه‌رو شد. دولت برای حمایت از رقبات و زمین‌های وقفی اداره جدیدی در تاریخ ۱۳۶۸/۱/۱ به نام

«اداره کل اوقاف» با هدف مدیریت مساجد، رقبات وقفی، اوقاف اولادی و خیریه‌ها تأسیس کرد. ناگفته نماند که نخستین نظارت دولت بر وقف به سال ۱۹۲۱م یعنی هنگامی که مجلس شورای کویت، آقای خالد یوسف مطوع را به عنوان مسؤول امور ایتمام و مسائل اوقاف تعیین کرد بر می‌گردد.^{۱۲} وظایف اداره کل اوقاف در آن دوره شامل این موارد بود:

الف. اوقاف بدون متولی؛

ب. اوقاف مساجد، و درآمد مازاد بر مصرف وقف؛

ج. اوقاف اولادی در صورت انقراض نسل؛

د. اوقاف متروکه؛

هـ. اوقافی که پرونده آن به دادگاه ارجاع شده است.^{۱۳}

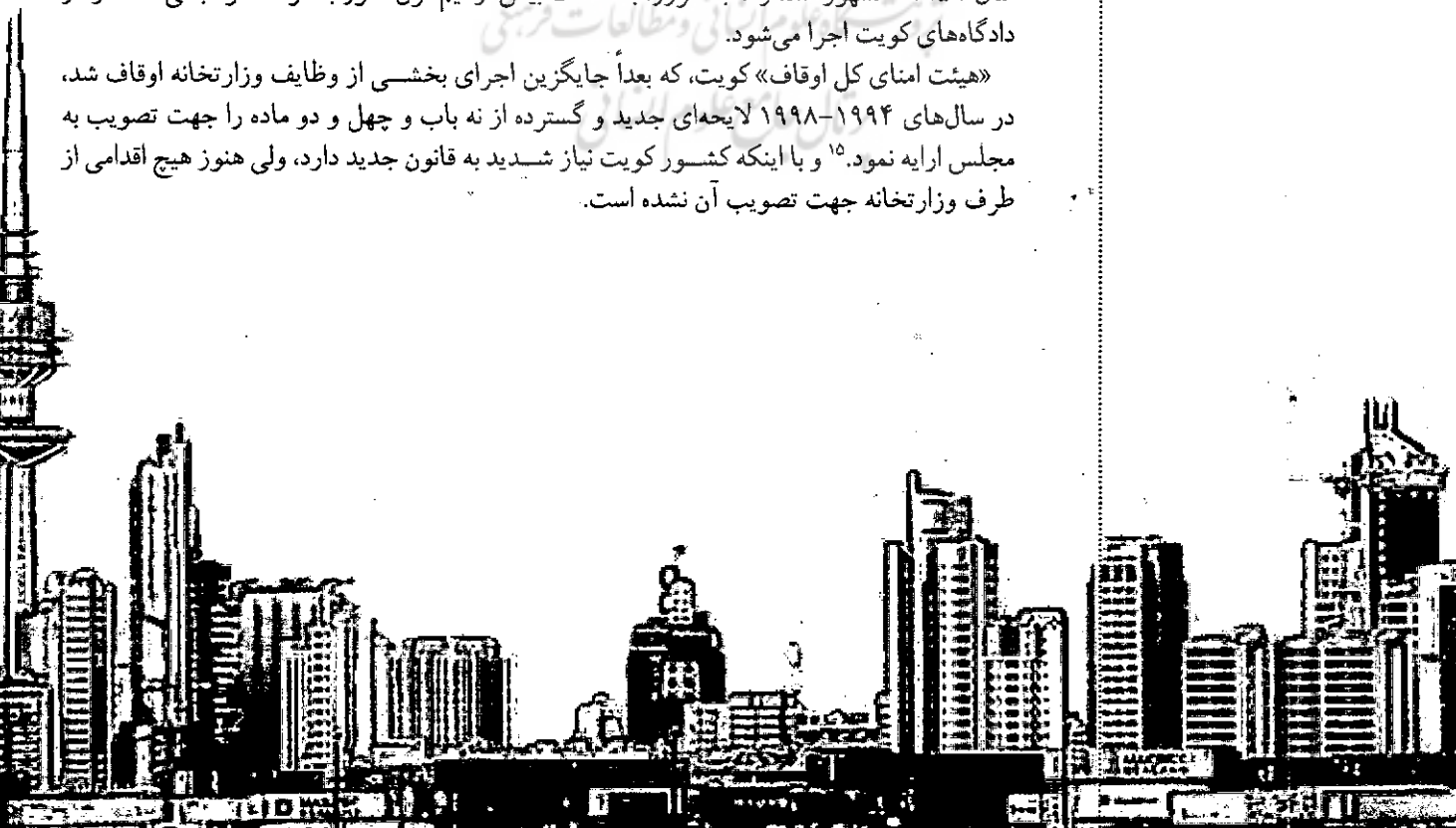
با استقلال و تأسیس دولت کویت در سال ۱۹۶۲م، کلیه ادارات دولتی به وزارتخانه تبدیل شد، از جمله اداره کل اوقاف تبدیل به «وزارت اوقاف»، و در سال ۱۹۶۵ به «وزارت اوقاف و امور اسلامی» تغییر نام داد.

با افزایش درآمد دولت از نفت، و سیاست دولت در کمک اقتصادی به مردم از راه خرید زمین‌های محدوده شهری، و توسعه داخلی و خارجی شهر و گسترش خدمات عمومی، قیمت رقبات و زمین‌های متروکه وقفی افزایش چشمگیری یافت، و به دنبال فروش و استبدال به احسن زمین‌های وقفی، درآمد موقوفات چندین برابر شد، از طرف دیگر هزینه موقوفات در زمینه مساجد، درمانگاه‌ها و مدارس به علت کمک‌های دولتی به حداقل رسید.

۳. قانون اوقاف کویت سال ۱۹۵۱

با تأسیس اداره کل اوقاف در سال ۱۹۴۹ نیاز شدید به ساختاری قانونی و اداری جهت مدیریت اوقاف ظاهر شد. بدین جهت لایحه‌ای حاوی ده ماده، برگرفته از چهار مذهب اهل سنت، جهت قانون اوقاف آماده شد.^{۱۴} این قانون بعداً به «فرمان امیری [همایونی] متعلق به احکام شرعی مخصوص اوقاف سال ۱۹۵۱» مشهور شد، و تا به امروز، با گذشت بیش از نیم قرن هنوز به قوت خود باقی است و در دادگاه‌های کویت اجرا می‌شود.

«هیئت امنای کل اوقاف» کویت، که بعداً جایگزین اجرای بخشی از وظایف وزارتخانه اوقاف شد، در سال‌های ۱۹۹۴-۱۹۹۸ لایحه‌ای جدید و گسترده از نه باب و چهل و دو ماده را جهت تصویب به مجلس ارائه نمود.^{۱۵} و با اینکه کشور کویت نیاز شدید به قانون جدید دارد، ولی هنوز هیچ اقدامی از طرف وزارتخانه جهت تصویب آن نشده است.

۴. هیئت امنای کل اوقاف ۱۴۱۴ق/۱۹۹۳م

هیئت امنای کل اوقاف در سال ۱۹۹۳ [به عنوان نهادی مستقل از وزارت اوقاف] تأسیس شد. این هیئت پس از «اداره کل اوقاف» (۱۹۴۹-۱۹۶۲) و سپس «وزارت اوقاف» (۱۹۶۲-۱۹۹۳) سومین ساختار مدیریت دولتی در اوقاف کویت به شمار می‌آید. در فرمان امیر کویت به شماره ۲۵۷ در سال ۱۹۹۳ اهداف عام این هیئت چنین بیان شده است:

الف. تشویق و گسترش وقف؛

ب. مدیریت و سرمایه‌گذاری اموال اوقاف عام و اوقاف اولادی که تولیت آن به عهده هیئت باشد.

ج. بنیان‌گذاری مؤسسات و نهادهای وقفی طبق نیت واقفان و خواسته‌های آنان؛

د. همکاری با نهادهای دولتی و مردمی جهت تأسیس نهادهای وقفی جهت اجرای نیت واقفان در راستای توسعه همه‌جانبه جامعه.

در این فرمان آمده که هیئت مدیره آن متشکل از وزیر اوقاف و چندین مسئول دولتی، و سه تن از مردم با شرط داشتن آگاهی و کارشناسی در امور وقف است. وظیفه این هیئت تصویب سیاست‌گذاری کلی برنامه‌های وقف در کویت است.

عملکرد دوره اول هیئت امنای کل اوقاف از سال ۱۹۹۳ تا سال ۲۰۰۵ نشان‌دهنده فعالیت‌ها، پیشرفت‌ها، آثار و تجربه‌های مثبت و منفی در داخل و خارج از کویت است، که نمی‌توان در این مقاله کوتاه، ابعاد وسیع و گسترده آن تجربه را کاملاً بررسی کرد، ولی سعی می‌کنم مهمترین آثار این تجربه را به طور خلاصه مطرح کنم:

یکم: اهمیت تاریخ تأسیس و مدیریت آن

آنچه که در هیئت امنای کل اوقاف اهمیت داشت و آن را تجربه نوینی به شمار آورد چارچوب جدید وقف در راه توسعه جامعه، ارتباط تنگاتنگ میان وقف و برنامه توسعه، استقلال مدیریت وقف و آزاد ساختن امکانات آن از ساختار دولتی، مشارکت جدی مردم در تمام بخش‌های وقف از مدیریت و سرمایه‌گذاری تا مصرف آن، پیدایش ساختار نوین مدیریتی در وقف مانند طرح «صندوق‌های وقفی». همه این تحولات و دستاوردها نتیجه مستقیم مدیریت نوین این هیئت در سال ۱۹۹۳ بود.

سؤال جدی آن است که چه گونه این تحول رخ داد؟ مختصر بودن این مقاله نمی‌تواند جایگاه مناسبی برای شناخت کامل این تحول باشد، ولی می‌توان به دو عامل اساسی و مهم برای تحول اوقاف در کویت اشاره کرد:

عامل نخست این تحول، تاریخ و زمان پیدایش هیئت است، که مصادف با حرکت نوین بازسازی

کویت پس از جنگ صدام بود، زیرا پس از اشغال کویت در سال ۱۹۹۰ و آسیب دیدن جدی اقتصاد کویت، سپس آزادی آن، این کشور نیاز جدی به بازسازی و عمران و پاک کردن آثار منفی این جنگ و راه‌اندازی برنامه گسترده‌ای برای توسعه توسط دولت داشت. دولت با تأیید سیاست‌های توسعه مبتنی بر مشارکت جدی نهادهای مردمی وارد عمل شد.^{۱۶} اولین اقدام در تأسیس این هیئت در سال ۱۹۹۲ پس از آزادسازی کویت، و آن هنگام که بخش بزرگی از نیروهای جوان و متعهد در ساختار دولتی احساس مسؤلیت نسبت به بازسازی و پاکسازی آثار جنگ را بر عهده خود دید و تصمیم گرفت جامعه را از آن خرابی‌ها نجات دهد به ظهور پیوست.^{۱۷}

عامل دوم، تحول و تجدید در اوقاف کویت، ظهور مدیریت جوان، فعال و متعهد بود که توانست اصالت علمی، دینی و عملی خود را در فعالیت اسلامی و اوقاف با نگاهی اصلاحی به مرحله اجرا درآورد و آن مدیریت کسی نیست جز آقایان دکتر علی زمیع و عبدالمحسن عثمان.^{۱۸}

دوم تأسیس، تجدید و توسعه سال‌های ۱۹۹۴-۱۹۹۶م

زمزمه ایجاد تحول در وزارت اوقاف کویت پس از جنگ در سال ۱۹۹۲ علنی شد. این تحول از راه بالا بردن سطح اداری و ساختاری امور وقفی توسط دو معاون وزیر مطرح شد، یکی اختصاص به مدیریت توسعه منابع مالی اوقاف، دومی اختصاص به اداره امور وقفی، و به دنبال تصویب آیین‌نامه‌ای جهت جذب عناصر فعال و مردمی جهت مشارکت در توسعه اوقاف بود. تجربه نشان داد که توسعه و تحول اوقاف در چارچوب ساختار اداری دولتی و بروکراسی موجود با مشکلات عدیده‌ای روبه‌رو است.

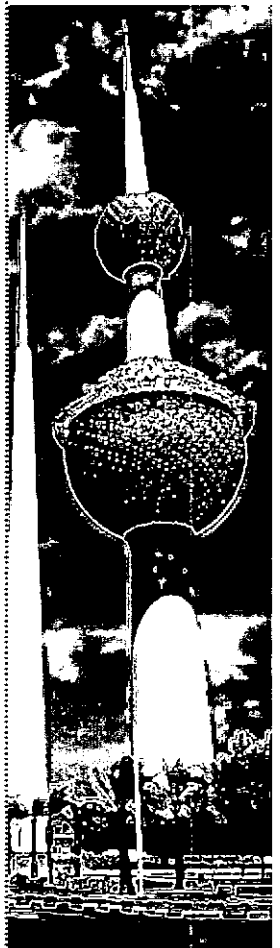
در این مرحله بود که اندیشه تأسیس نهادی مستقل از وزارت اوقاف ولی با پشتیبانی دولت جهت اجرای تحولات نوین در مدیریت و گسترش وقف مطرح شد، نخست همایش در ماه می ۱۹۹۳ به عنوان «پیش به سوی نقش توسعه‌ای برای وقف» در کویت منعقد شد.^{۱۹} سپس در تاریخ ۱۳/۱۱/۱۹۹۳ با فرمان امیر کویت «هیئت امنای کل اوقاف» تأسیس شد. ناگفته نماند که تأسیس این نهاد مستقل با مخالفت‌ها و مشکلات عدیده‌ای در وزارت اوقاف کویت روبه‌رو شد تا جایی که [آقای علی زمیع] معاون وقت وزیر مجبور شد به مدت شش ماه خارج از وزارت‌خانه به کار خود ادامه دهد.^{۲۰} در سال ۱۹۹۴ پس از تعیین دبیرکل جدید طرح‌های واقعی هیئت و حرکت جدید اوقاف کویت در زمینه‌های ذیل به اجرا درآمد:

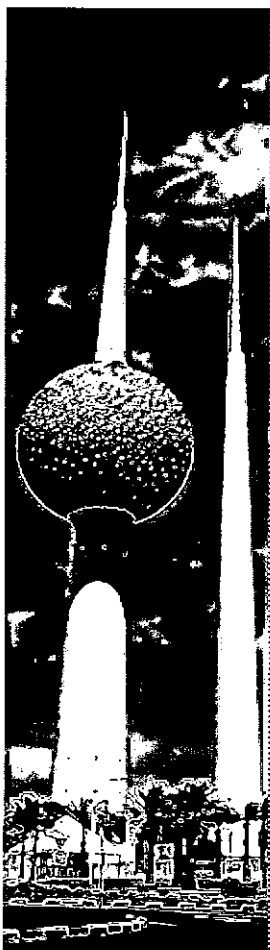
الف. ایجاد ساختار جدید اداری؛

ب. همکاری مشترک با نهادهای مدنی و دولتی، و امضای تفاهم‌نامه همکاری با نهادهایی همچون وزارت کار و امور اجتماعی، وزارت بهداشت، وزارت آموزش و پرورش، وزارت اوقاف و بیت‌الزکات، همچنین همکاری با جمعیت‌ها و نهادهای مدنی فعال در زمینه خدمات اجتماعی؛

ج. تأسیس صندوق‌های وقفی که ساختار اداری و مالی مستقل داشته‌باشد^{۲۱}، این صندوق‌ها اکثر زمینه‌های نیازهای اجتماعی و توسعه را در بر گرفت، و هیئت امنای هر صندوق از افرادی از جامعه و نمایندگان از وزارتخانه‌های مربوطه تشکیل شد. بودجه این صندوق‌ها از سود رقیبات و سرمایه‌های وقفی همان صندوق است. در سال ۱۹۹۴ صندوق‌های ذیل تأسیس یافت:

۱. صندوق وقفی قرآن کریم و علوم قرآنی؛
۲. صندوق وقفی مساجد؛
۳. صندوق وقفی فرهنگ و اندیشه؛
۴. صندوق وقفی کمک به خانواده؛
۵. صندوق وقفی توسعه بهداشت؛
۶. صندوق وقفی کمک به معلولان؛
۷. صندوق وقفی محافظت از محیط زیست؛

۸. صندوق وقفی تبلیغ اسلامی؛

۹. صندوق وقفی توسعه علمی؛

۱۰. صندوق وقفی بسیج معنوی؛

د. سرمایه‌گذاری اموال وقف در حوزه ساختمان‌سازی، تأسیس شرکت‌های سرمایه‌گذاری، خرید سهام ورود در بازار سرمایه‌گذاری.

هـ. تصمیم به چاپ گزارش بودجه مالی سالیانه (شامل درآمدها و مصرف). هیئت امنای کل اوقاف کویت برای شفاف‌سازی و جلب اعتماد مردم و نهادها برای مشارکت بیشتر در همکاری با اوقاف. چاپ گزارش مالی در سال ۱۹۹۴م براساس استانداردهای حسابداری ملی و با نظارت حسابداران مالی بین‌المللی، اولین بار در کویت رخ داد.^{۲۲}

و. اولین همایش وقف

به مناسبت گذشت یک سال از تأسیس هیئت امنای کل اوقاف، و ارزیابی فعالیت‌های وقفی و همکاری با نهادهای مردمی، اولین همایش به عنوان «چشم‌اندازهای آینده وقف در کویت» با پشتیبانی ولیعهد کویت برگزار شد. وزیر اوقاف د. علی زمیع در یک سخنرانی انگیزه و عوامل تحول در اوقاف را در سه محور بیان نمود:

۱. انگیزه فکری و دینی، زیرا اسلامی کردن جامعه باید راه‌های عملی و مفید داشته باشد و آن از راه نمایاندن جنبه‌های توسعه‌ای قوانین و احکام اسلامی تحقق می‌یابد.

۲. انگیزه ملی، از راه مشارکت هرچه بیشتر مردم در مدیریت و کمک مالی به اوقاف؛

۳. انگیزه توسعه و پیشرفت، از راه به کارگیری نهاد وقف در تأمین نیازهای جامعه و پیشرفت و توسعه آن.

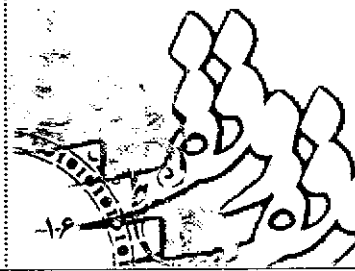
همچنین وزیر اوقاف اعلام کرد که در صدد تهیه لایحه قانون جدیدی برای اوقاف است.

سال ۱۹۹۵م سال دیگری از گسترش فعالیت‌ها و تجربه نوین وقف در کویت بود. هیئت امنای کل اوقاف کویت توانست علاوه بر احیای سنت وقف، جنبه توسعه‌ای و تمدنی آن را به مرحله اجرا درآورد و این پیشرفت‌ها انعکاس مثبت وسیعی چه در داخل کویت و چه در کشورهای دیگر اسلامی داشت.

در این سال سه هدف و چالش جدی در برابر هیئت بود: اول، به ایجاد ساختار اداری مناسب؛ دوم، اجرای طرح‌های جدید وقفی و سوم همکاری با نهادهای دولتی و مردمی. هیئت در این زمینه‌ها توانست هشت هدف را به مرحله اجرا درآورد که عبارت‌اند از: احیای سنت وقف به شکل نوین، به کارگیری عواید وقف در راه طرح‌های توسعه جامعه، سرمایه‌گذاری اموال و رقیبات وقفی براساس استانداردهای بازار سرمایه، توسعه همکاری مردمی در طرح‌های وقفی، گسترش همکاری‌های داوطلبانه مردمی، ایجاد چتر مدیریتی واحد و هماهنگ‌کننده نهادهای دولتی و مردمی در زمینه وقف، گسترش مباحث علمی در زمینه‌های احکام شرعی و قانونی و اقتصادی در وقف، و در پایان گسترش همکاری‌های محلی و بین‌المللی. در پایان هیئت امنای کل اوقاف کویت توانست هیئت «صندوق وقفی» را از صندوق‌های مطرح‌شده تأسیس نماید. در این صندوق‌ها شخصیت‌ها و عناصری فراوانی از جامعه مشارکت داشتند، و سعی شد که این عناصر به دور از جنبه‌های سیاسی یا مذهبی یا حزبی همکاری نمایند، زیرا هدف این صندوق جایگزینی برای احزاب و نهادهای دینی نبود، بلکه هدف فقط توسعه همه‌جانبه جامعه است.^{۲۳}

در سال ۱۹۹۶م، هیئت توانست نهادهای جدیدی را در سطح محلی در کویت تأسیس کند از جمله تأسیس ۱۲ کمیته محلی وقف زیر نظر «صندوق وقفی ملی برای توسعه جامعه»^{۲۴}، همچنین تأسیس «صندوق وقفی کویت برای همکاری اسلامی» این صندوق با هدف کمک به مسلمانان کشورهای دیگر تأسیس شد، این صندوق با همکاری هیئت، وزارت اوقاف کویت، وزارت خارجه، صندوق ملی کویت برای توسعه اقتصاد عربی به وجود آمد، ولی این صندوق متأسفانه موفقیت چندانی نداشت.

همچنین در این سال علاوه بر معرفی طرح‌های جدید وقفی در داخل و خارج از کشور، توانست با همکاری «بانک توسعه اسلامی» در جده دو طرح را به مرحله اجرا درآورد، اول، ساختن بزرگ‌ترین

مجتمع تجاری - اداری روی یک زمین وقفی از رقبات وقفی با وام بلندمدت؛ دوم، تأسیس «بانک اطلاعات وقفی» بود که هدف آن جمع‌آوری اطلاعات و کتاب‌شناختی وقف از کشورهای اسلامی است.^{۲۵}

آخرین کاری که اجرا شد آماده کردن طرحی با نام «نگاهی استراتژیک برای احیای وقف به عنوان عاملی برای توسعه» بود. این طرح به درخواست هیئت اجرایی کنفرانس وزرای اوقاف کشورهای اسلامی انجام گرفت، و در سال ۱۹۹۷ در همان کنفرانس در جاکارتا به تصویب رسید. پس از موفقیت‌های بسیار در طول سه سال، یکی از شخصیت‌های مهم سیاسی کویت در حاشیه یک ملاقات رسمی به دبیر هیئت گفت: به سرعت بزرگ شدید، نگرانم که مورد حمله قرار بگیرید» این پیش‌بینی به زودی تحقق یافت.^{۲۶}

سوم. دوره محافظه‌کاری و ارزیابی، سپس عقب‌گرد

این دوره از سال ۱۹۹۷ تا سال ۲۰۰۵ ادامه یافت. در این سال مدیریت جدید سیاست خود را بر افزایش نظارت شرعی و حسابرسی و بازرسی ذی‌حسابی دولت نهاد^{۲۷}، و در سال ۱۹۹۸ به جز تکیه بر فعالیت‌های گذشته هیچ‌گونه فعالیت جدیدی انجام نداد.^{۲۸}

در سال ۱۹۹۹ سیاست انتقباضی در هیئت امنای کل اوقاف کویت به اجرا درآمد، و رفته رفته صندوق‌های وقفی مستقل تعطیل شد، از جمله صندوق تعاون اسلامی لغو شد.

در سال ۲۰۰۰ صندوق ملی توسعه اجتماعی تعطیل شد، و بودجه صندوق‌های وقفی از ۶/۳ میلیون دینار (معادل ۲۰ میلیون دلار) به ۳/۶ میلیون دینار (معادل ۱۲ میلیون دلار)^{۲۹} تقلیل یافت. در همین سال نیز دبیرکل هیئت آقای عبدالمحسن عثمان پس از شش سال فعالیت همه‌جانبه کناره‌گیری کرد^{۳۰} و به دنبال آن عناصر فعال در زمینه وقف نیز کناره‌گیری کردند. و در مدت چهار سال، چهار وزیر اوقاف به عنوان رئیس مجلس امور اوقاف تغییر یافت.^{۳۱}

در سال ۲۰۰۱، صندوق‌های وقفی که در قالب ده صندوق فعالیت می‌کردند، در چهار صندوق ادغام شدند^{۳۲} و صندوق‌هایی که با اهداف و طرح‌های نوین توسعه همخوانی داشته از صحنه فعالیت کنار رفت و فقط صندوق‌های کمک به مساجد و قرآن و پزشکی ماندند.

در سال ۲۰۰۲، برای اولین بار در تاریخ کویت، بخش اداری جدیدی برای اوقاف شیعیان به نام «اوقاف جعفری» تأسیس شد.^{۳۳}

با ورود به سال ۲۰۰۵ که آخرین سالی بود که گزارش سالیانه مالی آن به چاپ رسیده و شفافیت مالی آن روشن است، با سیاست کاملاً جدیدی روبه‌رو می‌شویم، زیرا مجلس امور وقفی تصمیم به لغو «صندوق وقفی مساجد» گرفته و عواید آن صندوق را به وزارت اوقاف و امور اسلامی جهت هزینه بر مساجد تحویل می‌دهد.^{۳۴} قابل توجه اینکه آمارها نشان می‌دهد که درآمد و بودجه هیئت امنای کل اوقاف کویت در حدود ۱۴/۸ میلیون دینار (معادل ۴۸/۸ میلیون دلار) بوده، که سهم صندوق‌های وقفی ۹/۲ میلیون دینار (معادل ۳۰ میلیون دلار) یعنی ۶۲٪ می‌باشد، در صورتی که سهم هزینه مساجد که تحویل وزارت اوقاف می‌شد ۸ میلیون دینار (معادل ۲۶/۴ میلیون دلار) یعنی ۸۷٪ و سه صندوق دیگر فقط ۱/۲ میلیون دینار (معادل ۴ میلیون دلار) یعنی ۱۳٪ است.^{۳۵}

هر ناظر بی‌طرفی که نگاهی مقایسه‌ای میان آمار سالانه سال ۲۰۰۵ با سال‌های گذشته را مرور کند به این نتیجه می‌رسد که اراده‌ای در پس از آن وجود دارد که «هیئت امنای کل اوقاف» کویت، که یک هیئت مستقل وقفی است را می‌خواهند از اهداف و محتوای واقعی و استقلال‌گانه‌ای آن را دور سازند، و آن را در حد یک اداره دولتی وابسته به وزارت اوقاف درآیند.

سؤال بزرگ این است که چرا نخست قرار بود هیئتی مستقل در راه توسعه اوقاف گام‌هایی بلند بردارد و امروزه به دنبال محدودسازی آن برآمدند؟ پیشنهاددهنده اصلی و مؤسس آن آقای دکتر علی زمیع در گفتگو با روزنامه الطلیعه کویت^{۳۶} درباره تجربه کاری خود با این هیئت می‌گوید: می‌خواهم بگویم

که تجربه ما [در هیئت امنای کل اوقاف کویت] یکی از مهمترین تجربه‌های دولتی در زمینه طرح‌های توسعه است. خلاصه این اندیشه این بود که دست به تأسیس صندوق‌هایی مالی وقفی برای کمک به ارائه خدمات پزشکی، آموزشی، فرهنگی، کمک به معلولان، مساجد و غیره که نصف مدیریت آن توسط دولت و بقیه از مردم جامعه که در همان زمینه تخصص و تجربه داشته باشند تعیین می‌شوند، هدف ما ایجاد مرجعی از فعالیت‌های مردمی در زمینه توسعه، و رساندن پیامی به گروه‌ها و احزاب سیاسی که ما به دنبال اهداف سیاسی نیستیم بلکه به دنبال توسعه و پیشرفت جامعه هستیم. ولی با کمال تأسف [به جز در مرحله اول] دولت از پشتیبانی این چارچوب کاری عقب‌نشینی کرد، و سپس این طرح، هم از طرف فعالان سیاسی اسلامی و هم از طرف لیبرال‌ها، که هر کدام انگیزه‌ای داشتند، مورد حمله قرار گرفت. آیا تجربه ده ساله هیئت امنای کل اوقاف کویت در راه بسیج حرکت مردمی در راه توسعه و احیای وقف در چارچوب فعالیت‌های جامعه مدنی به بن‌بست رسید و شکست خورد؟ جواب این سؤال قطعاً منفی است. زیرا نتایج و عملکرد مثبت و گسترده سال‌های نخست و پربار این هیئت باعث شد که انسان‌های خیر و واقفان جدید به آن هیئت و صندوق‌ها جذب شده و پس از سال‌ها رکود و دوری از سنت وقف، مجدداً سنت وقف احیا شود، و حتی پس از اینکه دولت سیاست محدودسازی فعالیت‌های صندوق‌های وقفی را در پیش گرفت، واقفان جدید به احیای سنت وقف، خارج از چارچوب دولتی یا هیئت ادامه دادند. [برای شناخت بهتر این تجربه، و تأثیر آن روی گسترش اوقاف جدید به سیر وقف در کویت در چند دهه اخیر نگاهی می‌افکنیم:]

روند تأسیس وقف جدید در سال‌های ۱۹۷۷-۲۰۰۵

اصولاً اوقاف جدید در اداره ثبت شرعی وزارت دادگستری جدید ثبت می‌شود. با مراجعه به بایگانی این اداره، آمار منظمی از اوقاف ثبت‌شده از سال ۱۹۷۷ به دست آمد، در جدول چاپ‌شده آمار کامل تعداد اوقاف جدید و روند صعود آن از سال تأسیس هیئت امنای کل اوقاف کاملاً نمایان است. با دقت در این جدول مشخص می‌شود که می‌توان آن را به دو دوره تقسیم کرد: دوره اول: اوقاف جدید سال‌های ۱۹۷۷ تا ۱۹۹۲ [یعنی قبل از به وجود آمدن طرح جدید صندوق‌های وقفی توسط این هیئت]. این آمار نشان می‌دهد که حداکثر اوقاف جدید در طول ۱۵ سال از ده وقف جدید در سال تجاوز نکرد، و معدل آن پنج موقوفه جدید در سال است.

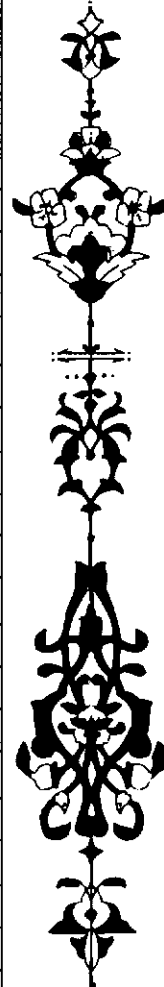
رتال جامع علوم انسانی

آمار اوقاف ثبت شده در کویت در سال های ۱۹۷۷-۲۰۰۵

توضیحات	مجموع	وقف مشترک عام و اولادی	وقف عام	وقف اولادی	نوع وقف / سال
	۱	-	-	۱	۷۷
	۳	۱	۲	-	۷۸
	۳	-	۱	۲	۷۹
	۱۰	۵	۳	۲	۸۰
	۶	۱	۲	۳	۸۱
	۴	-	۲	۲	۸۲
	۴	۱	۲	۱	۸۳
	۶	۱	۲	۳	۸۴
	۴	-	۳	۱	۸۵
	۹	-	۶	۳	۸۶
	۵	-	۲	۳	۸۷
	۷	۱	۳	۳	۸۸
	۶	-	۳	۳	۸۹
	۶	-	۵	۱	۹۰
	۲	-	۲	-	۹۱
	۶	-	۱	۵	۹۲
سال تأسیس هیئت امنای اوقاف	۱۳	۱	۷	۵	۹۳
	۱۸	۱	۷	۱۰	۹۴
	۱۸	-	۶	۱۲	۹۵
	۳۲	۲	۱۶	۱۴	۹۶
	۴۱	۲	۱۴	۲۵	۹۷
۶ وقف باطل شد	۴۶	۲	۲۷	۱۷	۹۸
	۵۰	۱	۱۲	۳۷	۹۹
۱۲ وقف باطل شد	۵۳	۱	۲۰	۳۲	۲۰۰۰
۷ وقف باطل شد	۶۹	۱	۲۷	۴۱	۲۰۰۱
۷ وقف باطل شد	۴۹	۶	۱۶	۲۷	۲۰۰۲
۱۰ وقف باطل شد	۵۳	۴	۱۸	۳۱	۲۰۰۳
۱۰ وقف باطل شد	۶۰	۲	۲۲	۳۶	۲۰۰۴
۶ وقف باطل شد	۴۶	۴	۱۸	۲۴	۲۰۰۵

- دوره دوم: اوقاف سال های ۱۹۹۳ تا ۲۰۰۵ نشان می دهد اقبال مردم به وقف جدید بسیار قابل توجه است [گاهی تا ده برابر سال های قبل] و این نشان می دهد که واقفان جدید به تجربه و روش جدید هیئت امنای کل اوقاف کاملاً اعتماد کرده و مجدداً پس از یک دوره رکود، به سوی سنت حسنه وقف بازگشتند تا جایی که معدل وقف جدید در هر سال به ۴۲ موقوفه رسید. برای شناخت بهتر تفاوت این دو دوره، دوباره آمارها را با تحلیل کمی و کیفی نگاه می کنیم.

۱. اوقاف ثبت شده در دوره ۱۹۷۷-۱۹۹۲

با اینکه کویت در این مرحله از تاریخ در وضع اقتصادی بسیار خوبی پس از افزایش قیمت نفت در دهه هفتاد و هشتاد میلادی قرار داشت، و با اینکه مردم کویت درآمد مالی بالایی داشته‌اند، حرکت اسلامی میان توده‌های مردم گسترش یافته بود، و همه گونه فعالیت‌های دینی و کمک‌های مالی به مسائل مذهبی جز وقف انجام می‌گرفت [زیرا مردم به وقف و اوقاف اعتماد چندانی نداشتند]، و در طول این دوره به جز چند مورد استثنایی، مردم به وقف جدید علاقه‌ای نشان ندادند.

۲. اوقاف ثبت شده در دوره ۱۹۹۳-۱۹۹۹

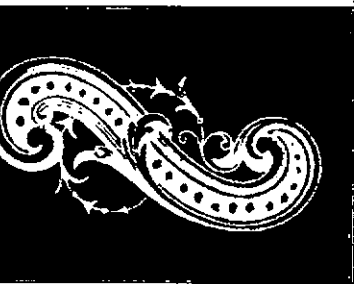
در دهه نود قرن بیستم میلادی، اوضاع اقتصادی مردم و دولت کویت بسیار وخیم بود، زیرا کویت از یک جنگ تمام‌عیار پس از اشغال کویت توسط رژیم عراق در سال ۱۹۹۰-۱۹۹۱ درآمده بود و تمام زیرساخت‌های کشور، و چاه‌های نفت و حتی ذخیره ارزی آن از بین رفته بود. همچنین در اواخر این دهه مجدداً قیمت نفت چنان پایین آمد که تا حد بشکته‌ای ۱۲ دلار در سال‌های ۱۹۹۸-۱۹۹۹ رسید، ولی با این حال، پس از شروع هیئت امنای کل اوقاف در تأسیس صندوق‌های مستقل وقفی، مردم خیر و واقفان چنان به دعوت احیای وقف لبیک گفته، تا جایی که آمار نشان می‌دهد در سال اول (۱۹۹۳) تعداد وقف جدید از مرز ۱۲ وقف، یعنی دو برابر سال‌های قبل گذشت، و این روند صعودی ادامه یافت تا اینکه به مرز ۵۰ وقف جدید یعنی ده برابر سال‌های قبل رسید. به عبارت دیگر مجموع اوقاف ۷ سال

پس از تأسیس صندوق‌ها به ۲۲۰ وقف رسید، در صورتی که ظرف ۱۶ سال قبل از این تجربه، فقط ۸۳ وقف ثبت شده است. نکته قابل توجه دیگر تحول کیفی و نوعی است، زیرا در دوره گذشته اوقاف توسط افراد و در قالب دو نوع وقف اولادی یا عام بوده، ولی در دوره جدید ما شاهد تحول کیفی هستیم. زیرا ما شاهد اوقاف جمعی و مشترک، وقف پول و سهام در کنار وقف زمین و ساختمان هستیم، همچنین بعضی از شرکت‌ها و جمعیت‌های خیری و دینی نیز دست به وقف زدند، در صورتی که قبلاً فقط اشخاص وقف می‌کردند. به عنوان نمونه، «جمعیت

احیای میراث اسلامی» که وابسته به گروه سلفی دینی است دست به وقف رقبه ملک برای جمعیت خویش زد، «جمعیت اصلاح اجتماعی» وابسته به گروه دینی اخوان المسلمین یک رقبه ملک را وقف کرد، هیئت امنای کل اوقاف کویت نهادی به نام «وقف نقود» ثبت کرد.

در سال ۱۹۹۶ شاهد اوج حرکت اوقاف جدید و فعالیت هیئت هستیم و برای اولین بار تعداد وقف‌های جدید به ۳۲ موقوفه رسید، که رکورد جدیدی در تاریخ وقف کویت به حساب می‌آید، همچنین شاهد تنوع واقفان از زن و مرد و شرکت و مشترک علاوه بر ظهور اوقاف جدید مانند وقف سهام و پول، و تحول در اهداف و نیات واقفان مانند ثبت وقفی به نام «وقف نهضت پژوهش‌های اسلامی و توسعه» توسط آقای دکتر علی زمیع از مؤسسان هیئت، بودیم.

قابل توجه اینکه اکثر این موقوفات با انتخاب نظارت و تولیت «هیئت امنای کل اوقاف» ثبت می‌شد و نه تولیت فردی یا وزارت اوقاف. در سال ۱۹۹۷، اوقاف جدید به ۴۱ موقوفه، در سال ۱۹۹۸ به ۴۶ موقوفه و در سال ۱۹۹۹ به ۵۰ موقوفه رسید. این گونه موقوفات علاوه بر زمین و ساختمان، گاهی وقف پول و یا سهام شرکت‌ها بود، و حتی یک نمونه وقف شبکه اینترنتی داشتیم. در نظارت و تولیت هم شاهد تحول بودیم و به جای تعیین تولیت شخصی تولیت به ارگان‌های تخصصی مانند هیئت امنای کل اوقاف، یا جمعیت اصلاح اجتماعی، یا جمعیت احیای میراث اسلامی واگذار شد. افزایش واقفان زن نیز یکی دیگر از ویژگی‌های این دوره بود.

۳. اوقاف ثبت شده در دوره ۲۰۰۰-۲۰۰۵

در این دوره، پس از گذشت ده سال از مرحله جنگ و خرابی، اوضاع اقتصادی و امنیتی کویت بهبود یافت و در نتیجه، موجب باز شدن فضای سیاسی کشور گردید، و دولت تصمیم به تشویق و دادن اجازه مجدد فعالیت انجمن‌ها و نهادهای مدنی اعم از فرهنگی، اجتماعی و دینی، پس از یک دوره رکود پس از جنگ گرفت. از سال ۲۰۰۳ دهها نهاد مدنی اعلام موجودیت کرد، و حدود بیست مؤسسه و نهاد خیریه به ثبت رسید، و بدین ترتیب جامعه کویت وارد مرحله جدیدی از فعالیت‌های مدنی شد، در زمینه اوقاف جدید ما شاهد تحول خوبی هستیم زیرا در این شش سال شاهد حدود ۳۳۰ موقوفه جدید در برابر ۲۲۰ موقوفه دوره قبل از آن هستیم. همچنین ما شاهد تحول کیفی در نوع واقفان، موقوفه، نوع نظارت و تولید و اهداف وقف بودیم که نشان‌دهنده تحول در تجربه و نگاه مردم به وقف است. حتی ما شاهد بالا رفتن ارزش مالی موقوفه نسبت به دوره‌های گذشته هستیم. همچنین شاهد انواع جدیدی از موقوفات بودیم مانند، وقف جمعیت کمک‌های مستقیم، کمیته مسلمانان آفریقا، جمعیت هلال احمر کویت و مانند آن. همچنین ما شاهد ثبت یک موقوفه جدید توسط تعداد زیادی از شخصیت‌ها و سرمایه‌داران به نام، «وقف کمک به آموزش» بودیم که هدف آن کمک به آموزش و پرورش در سطح ملی در کویت، و این یک نمونه از وقف‌های جدید دسته‌جمعی است.

در سال‌های ۲۰۰۳-۲۰۰۵ بسیاری از نهادها و جمعیت‌های خیریه و دینی، کلیه اموالی را که به عنوان هدایی و کمک مالی به دست می‌آورند آن را به گونه‌ای وقف می‌کردند، به خصوص پس از حوادث ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ که حمله شدیدی به نهادهای دینی و خیری از طرف دولت‌های محلی و خارجی شد. در این دوره شاهد دو نمونه جدید از وقف هستیم، اولی وقف یک ساختمان بزرگ با ارزش و درآمد مالی بالا که وقف‌نامه آن به سبک اساسنامه یک مؤسسه ثبت شد، دومی ثبت ۹ میلیون سهم یک شرکت به عنوان یک موقوفه جدید که سود آن صرف اهداف واقف می‌شود. همچنین شاهد یک موقوفه برای اهداف فرهنگی و ادبی بودیم.

چشم‌انداز آینده تحول وقف

- با این بررسی کوتاه از روند تاریخی دوره‌های مختلف از تحولات وقف در کویت و تجزیه و تحلیل عوامل آن، به جاست برای ایجاد چشم‌اندازی مثبت برای آینده‌ای بهتر برای وقف به این نکات و پیشنهادها اشاره شود:
۱. ضرورت تهیه لایحه قانون جدید برای اوقاف که بتواند با وضع معاصر وقف همگام و اجرای آن توسط مردم آسان باشد.
 ۲. ایجاد هماهنگی تنگاتنگ میان نهادهای رسمی دولتی مانند قوه قضاییه و هیئت امنای اوقاف؛
 ۳. احیای مجدد اهداف و ساختارهای «هیئت امنای کل اوقاف» کویت؛
 ۴. اهتمام بیشتر نهادهای مدنی به نهاد وقف و روش کار آن؛
 ۵. اهتمام بیشتر متمولان، افراد خیر، شرکت‌ها و بانک‌ها در کمک به نهاد وقف، و تأسیس وقف‌های جدید، و گرایش دادن نهادهای خیریه در قالب وقف با مدیریت جدید. متأسفانه که هنوز نام شرکت‌ها و بانک‌های اسلامی و سرمایه‌گذاری در فهرست کمک‌دهندگان به موقوفات جدید نیست.
 ۶. ضرورت دارد شخصیت‌های پیشرو و دارای تجربه در وقف اقدام به نوشتن وقف‌نامه‌های جدید با روش‌های مناسب، و تأسیس وقف‌های جدید بر اساس معیارهای اداری و سازمانی به روز و جهانی کنند تا بتوانیم وقف را به سطح نهادهای خیریه جهان برسانیم.

۱. این مقاله ترجمه مقاله «التجارب الإسلامية الحديثة في تنظيم وادارة» الاوقاف، دولة الكويت نموذجاً» نوشته بدر ناصر مطیری است که در مجله اوقاف، کویت شماره ۱۵، سال ۲۰۰۸، ص ۴۴-۶۸ چاپ شده است.
۲. دانشجوی دکتری دانشگاه لندن، کالج مطالعات شرق و آفریقا.
۳. پژوهشگر مطالعات وقفی، بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف sadiqebadi@yahoo.com
۴. برای شناخت بیشتر احکام وقف نگاه کنید:
- الموسوعة الفقهية، ج ۴۴، چاپ وزارت اوقاف و شؤون اسلامی، کویت ۲۰۰۷، صص ۱۰۸-۲۲۲.
- موسوعة الوقف في الفقه الاسلامي، نشر اسوه، تهران ۱۳۸۵ ش.
۵. نهادهای چهارگانه قانونی در برگزیده فعالیت‌های داوطلبانه در بعضی کشورها عبارتند از: انجمن‌ها و جمعیت‌ها، مؤسسات خیریه، وصیت یا ثلث مال و نهاد وقف.
۶. منظور از جامعه مدنی کلیه ارزش‌ها، فعالیت‌های فردی و اجتماعی، نهادهای فعال غیرانتفاعی، غیرتجاری و غیرسیاسی است که در بستر فعالیت‌های اجتماعی به وجود می‌آید. برای شناخت تاریخ و قدرت جامعه مدنی در حوزه فرهنگی غرب که بستر اصلی جامعه مدنی است نگاه کنید به: ۲۰۰۱، برای اطلاع بیشتر از تاریخ وقف کویت نگاه کنید به: عبدالمحسن عثمان، نظرات فی تاریخ الوقف الكويتی، همایش المنتدى الشرعی للإمامة العامة للاوقاف، ۱۹۹۸/۳/۳۱.
۸. صالح شهاب، تاریخ التعليم فی الكويت، کویت، ص ۵۳.
۹. بدر ناصر مطیری، الجمعية الخيرية العربية و بواکیر النهضة الحديثة فی الكويت ۱۹۱۳، مرکز البحوث و الدراسات الكويتية، ۱۹۹۸م.
۱۰. دائرة الاوقاف العامة
۱۱. عبدالمحسن عثمان، منبع سابق، ص ۵-۱۵.
۱۲. همان، ص ۱۶.
۱۳. تاریخ دائرة الاوقاف العامة ۱۹۴۹-۱۹۵۷، ص ۱۵-۱۶.
۱۴. نگاه کنید: کتاب الأمر السامي بتطبيق احکام شرعية خاصة بالاوقاف، چاپ سال ۲۰۰۲.
۱۵. لایحه چاپ‌نشده: مشروع قانون الوقف بعد المراجعة النهائية للجنة الشرعية العامة للاوقاف.
۱۶. علی فهد زميع، مقاله «التجربة الكويتية في ادارة الأوقاف» در کتاب نحو دور تنموی للوقف، وزارت اوقاف و شؤون اسلامی، کویت، ۱۹۹۳، ص ۵۷.
۱۷. گزارش مالی سالانه اوقاف: التقرير السنوی لعام ۱۹۹۴، الامانة العامة للاوقاف، الكويت ص ۲۱.
۱۸. اولین بنیان‌گذار هیئت امنای کل اوقاف کویت در سال‌های (۱۹۹۲-۱۹۹۶) آقای دکتر علی زميع بود. ایشان اولین بار در سال ۱۹۷۹ وارد وزارت اوقاف شد، سپس در سال ۱۹۸۳ مدیر کل امور اسلامی اوقاف شد. در سال ۱۹۹۰ معاون وزیر، سپس در سال ۱۹۹۴-۱۹۹۶ به وزارت اوقاف و امور اسلامی رسید، و نقش عمده‌ای در تأسیس هیئت داشت. آقای زميع در سال ۱۹۸۸ دکترای خود را با عنوان «تحول فکری و تاریخی حرکت اسلامی در کویت در سال‌های ۱۹۵۰-۱۹۸۱» از دانشگاه اکستر انگلستان گرفت.
- همچنین باید از نقش آقای عبدالمحسن عثمان اولین دبیر کل هیئت امنای اوقاف کویت در سال‌های ۱۹۹۴-۱۹۹۹ که نقش عمده‌ای در عملی کردن اهداف و طرح‌های این هیئت داشت، یاد کرد.
۱۹. مجموعه مقالات آن در کتابی با همین عنوان چاپ شد: نحو دور تنموی للوقف، وزارة الاوقاف و الشؤون الإسلامية الكويت، ۱۹۹۳.
۲۰. صورت جلسات چاپ‌نشده: مجلس الوكلاء: محضر الاجتماع رقم ۹۳/۲۹، تاریخ ۱۹۹۳/۹/۲۵، وزارة الاوقاف و الشؤون الإسلامية، ص ۴-۲.
۲۱. برای شناخت این صندوق‌ها نگاه کنید به: صندوق‌های وقف، ترجمه موسی ییج، مجله میراث جاویدان، شماره ۲۳، سال ۱۳۷۷، ص ۹۹-۹۰.
۲۲. تقرير الحساب الختامي لأموال الاوقاف لسنة الاساس ۱۹۹۴، الامانة العامة للاوقاف، کویت ص ۴-۵.
۲۳. علی فهد زميع، التنمية الوقفية، قيم اسلامية و طموحات وطنية، مقاله ارائه‌شده به همایش: الملتقى السنوی الثاني للإمامة العامة للاوقاف، کویت ۱۹۹۵م ص ۸.
۲۴. الصاديق الوقفية: التقرير الاداري و المالي لعام ۱۹۹۶: الامانة العامة للاوقاف ص ۸۰.
۲۵. اولین کتاب این مجموعه توسط صادق عبادی مترجم این مقاله با این مشخصات چاپ شد: کشف ادبیات الأوقاف فی جمهوریة ایران الإسلامية، الامانة العامة للاوقاف، کویت، ۱۹۹۹م [مترجم]
۲۶. به نظر می‌آید که سرویس‌های خارجی که شعار جنگ علیه اصولگرایان مسلمان را در منطقه به راه انداختند و دولت‌های محلی هم به کمک آنها شتافتند این نهاد را به عنوان پشتیبان مالی فعالیت اسلامی به حساب آورده و جلو فعالیت آن را رفته رفته گرفتند [مترجم]
۲۷. التقرير السنوی لعام ۱۹۹۷، الامانة العامة للاوقاف، کویت، ص ۳۴.
۲۸. التقرير السنوی لعام ۱۹۹۹-۹۸، کویت، ص ۹.
۲۹. التقرير السنوی لعام ۲۰۰۰، ص ۶۵.
۳۰. پس از کناره‌گیری عبدالمحسن عثمان، آقای فواد عبدالله عمر به مدت چهار سال (۲۰۰۰-۲۰۰۳) دبیری هیئت را به عهده گرفت. سپس آقای محمد عبدالنفار شریف از سال ۲۰۰۳ تا سال ۲۰۰۹ دبیر کل این هیئت شد.
۳۱. وزرای اوقاف کویت: محمد ضیف شرار ۱۹۹۷، احمد کلیب ۱۹۹۸-۱۹۹۹، سهل هاشل ۱۹۹۹-۲۰۰۰، احمد باقر ۲۰۰۱-۲۰۰۳، عبدالله معنوق ۲۰۰۳-۲۰۰۷.
۳۲. التقرير السنوی لعام ۲۰۰۱، ص ۲۶-۳۴.
۳۳. التقرير السنوی لعام ۲۰۰۴، ص ۵۸.
۳۴. التقرير السنوی لعام ۲۰۰۵، ص ۲۳، ۵۳.
۳۵. التقرير السنوی لعام ۲۰۰۵، ص ۸۳، ۹۷.
۳۶. روزنامه الطیلمه، کویت مارس ۲۰۰۵، شماره ۱۶۶۸، ص ۳.